

*Гуторова Н. О.,
д.ю.н., професор, академік НАПрН України,
директор Кримського юридичного інституту
Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ «ПЕНАЛІЗАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ»: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ

Анотація. Роботу присвячено аналізу методологічних аспектів дослідження кримінально-правової категорії «пеналізація злочинів». Встановлено, що діалектичний розвиток цієї категорії в процесі логіко-гносеологічного дослідження призвів до звуження її обсягу з одночасним розширенням змісту. У кримінальному праві цю категорію слід розуміти як діяльність законодавця з встановлення в законі караності суспільно небезпечних діянь. Категорія «пеналізація злочинів», очолюючи понятійно-категоріальний ряд, має розповсюджувати вироблені в межах її дослідження загальні правила встановлення караності злочинів на родове поняття «пеналізація окремих видів злочинів», а у подальшому — застосовуватися до абстракції найнижчого рівня, якою є поняття «пеналізація злочину, передбаченого окремою статтею Особливої частини КК».

Ключові слова: методологія, пеналізація злочинів, кримінально-правові норми.

Постановка проблеми. Питання визначення караності суспільно небезпечних діянь при формуванні кримінально-правових норм належить до вельми актуальних, складних і, на жаль, недостатньо розроблених наукою кримінального права. При визначенні окремих видів покарань, їх розмірів та меж застосування в статтях Загальної частини Кримінального кодексу України (далі — КК), як і при конструюванні кримінально-правових санкцій в окремих статтях Особливої частини КК, законодавець досить часто приймає недостатньо обґрунтовані рішення, які або взагалі неможливо виконати, або їх зміст суперечить навіть здоровому глузду. Так, в статтях Особливої частини КК непоодинокими є випадки формулювання кримінально-правових санкцій в такий спосіб, коли щодо окремих категорій осіб їх застосування взагалі неможливе. Так, наприклад, санкція ч. 1 ст. 129 КК «Погроза вбивством» передбачає покарання у виді арешту на строк до шести місяців або обмеження волі на строк до двох років. У разі вчинення такого злочину

жінкою, яка має дитину віком до семи років, з урахуванням обмежень, передбачених ч. 3 ст. 60 та ч. 3 ст. 61 КК, застосування покарання за цей злочин взагалі неможливе. За вчинення неповнолітнім, який не досяг шістнадцятирічного віку і не має самостійного доходу, власних грошових коштів або майна, крадіжки, відповідальність за яку передбачена ч. 1 ст. 185 КК, єдиним із п'яти встановлених у цій альтернативній санкції видів покарання є позбавлення волі. І це при тому, що за статистичними даними крадіжка належить до найбільш розповсюджених злочинів серед підлітків цього віку.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Вже декілька років науковці і практичні працівники безрезультатно намагаються зрозуміти логіку законодавця при встановленні покарання за катування, вчинене представником власті. Так, згідно ч. 2 ст. 365 КК перевищення влади працівником міліції, яке, наприклад, полягало в незаконному демонструванні вогнепальної зброї або загрозі застосуванню гумового кийка, карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років і зі штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У разі ж, якщо таке перевищення влади здійснювалося у формі катування, то такий злочин внаслідок прямої вказівки на це в диспозиції під дію ч. 2 ст. 365 КК не підпадає, а згідно ч. 1 ст. 127 КК карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років. Ці та багато інших вад при визначенні караності суспільно небезпечних діянь у КК фахівцям добре відомі. Час від часу здійснюються спроби усунути певні недоліки, але результат такого «усунення» нерідко відповідає крилатому висловлюванню Віктора Черномірдіна: «Хотіли як краще, а вийшло — як завжди».

Наведений стан вирішення проблеми встановлення караності суспільно небезпечних діянь доводить необхідність її ґрунтовної наукової

розробки. При цьому слід, додержуючись методології правопізнання, в першу чергу вирішити загальні за обсягом та змістом питання, а лише після цього вирішувати окремі, часткові питання встановлення караності певних суспільно небезпечних діянь. У зв'язку з цим, доречно пригадати філософське твердження про те, що хто береться за окремі питання без вирішення загальних, той неминує на кожному кроці несвідомо «натикатиметься» на ці загальні питання [1].

Викладення основного матеріалу. Вирішення загальних питань встановлення караності суспільно небезпечних діянь, як вбачається, слід розпочати з виокремлення та систематизації понять і категорій, які визначають певний рівень наукових знань з цієї проблеми, одночасно відображаючи їх логіко-семантичну організацію. В теорії держави і права під правовим поняттям розуміють основні (базові) одиниці розумової діяльності людини, які відтворюють суттєві, тобто загальні (типові) та відмінні ознаки (властивості, риси) фактів, явищ, становищ та процесів у сфері держави і права. Правові категорії — це найбільш загальні за обсягом фундаментальні правові поняття, які фіксують найсуттєвіші закономірні зв'язки і відношення у сфері правознавства та юридичної практики [2, 110].

Найбільш узагальненою категорією, що відбиває караність суспільно-небезпечних діянь, є категорія «кримінальне покарання». Зазначена категорія, поряд із категорією «злочин», належить до основоположних, фундаментальних категорій, на яких ґрунтується кримінально-правова наука. Ці категорії очолюють понятійні ряди науки кримінального права, в яких, як обґрунтовано теорією держави і права, усі поняття (категорії) з погляду обсягу висвітлюваних у них правових явищ перебувають між собою у чіткому співвідношенні і ієрархічній співвідпорядкованості: завжди розташовані в порядку від більш загального до менш загального, від загального до одиничного (конкретного) [2, 116]. Рівень узагальнення категорії «покарання» дозволяє вирішувати за її допомогою лише найбільш загальні проблеми караності суспільно-небезпечних діянь.

Продовженням понятійно-категоріального ряду, очолюваного категорією «покарання», мають стати категорії, які фіксуватимуть найсуттєвіші закономірні зв'язки та відношення у двох взаємопов'язаних, але самостійних сферах — встановлення кримінального покарання законодавцем та застосування кримінального покарання судом. Щодо останньої, то в кримінальному праві застосовується категорія «індивідуалізація покарання». Сфера встановлення кримінального покарання судом, яка до теперішнього часу є недостатньо

розробленою в науці кримінального права, сучасними криміналістами переважно визначається за допомогою категорії «пеналізація злочинів».

Термін «пеналізація» походить від латинських слів *roepa* — «покарання» і *actio* — «дія», тобто означає дії щодо покарання. Як показує аналіз наукової літератури, до понятійно-категоріального апарату кримінально-правової науки він потрапив з суміжної з нею науки кримінального циклу — кримінології. В понятійно-категоріальному ряді останньої категорія «пеналізація злочинів» являє собою продовження такої більш загальної кримінологічної категорії, як кримінально-правова політика [3-7]. Таке «місцезнаходження» правової категорії «пеналізація злочинів», як вбачається, обумовило її вельми широке визначення: як діяльності законодавця з встановлення кримінального покарання та діяльності судів з його призначення за вчинення окремих злочинів [3, 137; 4, 32-34; 8, 17; 5, 23]. Цей висновок цілком закономірний, оскільки кримінально-правовою політикою охоплюється як діяльність законодавчих, так і правозастосовних органів.

Подальший розвиток правової категорії «пеналізація злочинів» призвів до необхідності його чіткого визначення саме в межах кримінально-правової науки, оскільки, як уже зазначалося, наявною є потреба вироблення чітких і науково обґрунтованих правил щодо здійснення діяльності з встановлення караності суспільно небезпечних діянь.

Вдосконалення кримінально-правової правової категорії «пеналізація злочинів», як і формування її на начальному етапі, являє собою логіко-гносеологічну процедуру, є результатом пізнавальної та абстрагуючої діяльності. Тому в цьому процесі плідним вбачається використання *діалектичного методу пізнання*, що передбачає, перш за все, *перехід мислення від конкретного до абстрактного з подальшим підняттям від абстрактного до конкретного* [9, 127-157]. Це, взагалі кажучи, означає, що від відчуття, сприйняття і уявлення про кримінальне покарання за передбачені окремими статтями КК злочини з точки зору наявності індивідуальних (особливих) і в той же час загальних, притаманних кожному з них ознак здійснюється перехід до утворення родового поняття пеналізації окремих видів злочинів, об'єднаних за ознакою родового об'єкту в окремі розділи Особливої частини КК, а в подальшому — до створення узагальнюючої кримінально-правової категорії «пеналізації злочинів» [10].

Так, зокрема, первинне накопичення наукового матеріалу наукою кримінального права здійснюється шляхом аналізу пеналізації окремих видів злочинів, передбачених окремими статтями

Особливої частини КК. Такі дослідження, як правило, відбуваються в межах підготовки дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук з проблем кримінальної відповідальності за окремі види злочинів (окремий розділ або підрозділ багатьох з таких робіт містить розгляд питань пеналізації цього злочину), підготовки монографій, що містять відповідний розділ, наукових статей, доповідей на конференціях тощо. Плідність накопичення в такий спосіб наукового знання обумовлена й тим, що дослідник аналізує значну кількість емпіричного матеріалу в межах застосування кримінального покарання за окремі злочини, що дозволяє на підставі власного відчуття реальної дійсності, в подальшому, з використанням наукових методів пізнання, сформулювати абстракцію найбільш конкретного, найнижчого рівня — поняття пеналізації злочину, передбаченого окремою статтею Особливої частини КК.

Наступний рівень абстрагування — це вироблення абстрагованого видового поняття пеналізації окремої групи злочинів, об'єднаних єдиним родовим об'єктом. Накопичення наукового пізнання в цій сфері відбувається в такі два способи. Перший — це дослідження питань пеналізації окремих видів злочинів в межах підготовки дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з проблем кримінальної відповідальності за окремі види злочинів. Другий спосіб охоплює окремі наукові дослідження, спеціально присвячені проблемам встановлення покарання за певні групи злочинів. У зв'язку з цим слід пригадати дослідження, що здійснювались ще за радянських часів щодо злочинів проти життя і здоров'я [11; 12] та майнових злочинів [13], сучасні вітчизняні дослідження караності злочинів проти власності [14], злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів [15], а також дослідження російських науковців в сфері пеналізації злочинів, що причиняють шкоду здоров'ю [16]. Здійснюючи наукове абстрагування щодо вироблення правового поняття пеналізації певних видів злочинів, осмислюється одержаний на цей час науковий потенціал щодо пеналізації окремих злочинів та практики її застосування, після чого відбувається перехід на наступний, більш високий рівень абстрагування, тобто вище виникає із нижчого, нижче переходить у вище. В якості результату спостерігається вироблення поняття, яке являє собою наукову абстракцію середнього рівня, оскільки займає проміжне становище між науковою абстракцією нижчого рівня (поняттям пеналізації окремого злочину) і вищого рівня (науковою категорією «пеналізація злочинів»).

Подальше синтезування цього матеріалу повинно призвести до утворення більш високої за

рівнем абстрагування, більш загальної кримінально-правової категорії — пеналізація злочинів. Такі дослідження, враховуючи складність і багатогранність цієї наукової категорії, потребують високого наукового рівня їх здійснення, як правило, в межах підготовки дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук та спеціальних монографічних досліджень.

Наступний етап («зворотній шлях») полягає у піднятті від абстрактних правових понять до конкретних правових явищ. Таке підняття при дослідженні кримінально-правової категорії «пеналізація злочинів» за окремі види злочинів, що посягають на єдиний родовий об'єкт, повинно проходити окремими сходинкам. Від виробленого теорією кримінального права поняття пеналізації злочинів (вищого рівня абстракції) необхідно піднятися до утвореного в процесі мислення загального поняття пеналізації злочинів певного виду (середнього рівня абстракції), а через нього — до поняття пеналізації передбачених окремими статтями Особливої частини КК злочинів (нижчого рівня абстракції). І лише таке послідовне підняття від загальної абстракції через абстракцію середнього рівня до абстракції нижчого рівня дозволить піднятися до конкретних правових явищ — пеналізації конкретних злочинів, тобто встановлення в санкціях відповідних статей Особливої частини КК науково обґрунтованих видів і розмірів покарання, які відповідатимуть типовому характеру і ступеню суспільної небезпечності вчиненого і будуть здатні при їх застосуванні досягти цілей кримінального покарання з найменшими при цьому втратами для суспільства і держави. Як зазначається у філософії права, такий рух дає можливість показати конкретні правові явища і процеси у об'єктивності, у всій повноті і єдності багатоманітного. При цьому підкреслюється, що у такому найскладнішому русі від абстрактного до конкретного вирішальна роль належить законам і категоріям діалектики як вузловим пунктам, моментам, сходинкам у процесі пізнання правової дійсності [9, 127-157].

Тому наукове дослідження, у тому числі й дослідження проблем Особливої частини кримінального права, слід здійснювати через призму філософських категорій явище і сутність, зміст і форма, структура і елементи, окреме і загальне, ціле і частка тощо, з використанням закономірностей їх існування і розвитку.

Таким чином, можна зробити висновок, що при проведенні дослідження кримінально-правової категорії «пеналізація злочинів» вельми плідним є використання діалектичного методу пізнання. Але цей метод необхідно застосовувати у єдиному комплексі з іншими методами наукового

дослідження розглядуваних проблем, які входять до складу його методології.

Будь-яке наукове поняття, не може знаходитись в абсолютно статичному стані, оскільки поглиблення знань є безперервним процесом. Застосовуючи ці загальнотеоретичні положення до наукової категорії «пеналізація злочинів» слід зазначити, що вона є рухливою, відрізняється відносним динамізмом, має тенденцію до розвитку й удосконалення відповідно до поглиблення знань про об'єктивну дійсність, що динамічно розвивається [2, 115]. Відомо, що така тенденція щодо правових понять і категорій реалізується за допомогою двох логічних прийомів: 1) через збільшення обсягу понять (тобто кола об'єктів, мислимих у понятті) досягається зменшення їх змісту, тобто скорочується кількість ознак, що утворюють поняття; 2) шляхом зменшення обсягу понять збільшується його зміст (змістовного навантаження), тобто зростання кількості ознак, що її утворюють [2, 116].

Аналіз розвитку кримінально-правової категорії «пеналізація злочинів» свідчить про те, що поглиблення наукових знань щодо неї призвело до зменшення обсягу цієї категорії з одночасним збільшенням її змісту. Так, під час здійснення поглиблених наукових досліджень у галузі кримінального права стало очевидним, що за кримінально-правовою характеристикою діяльність з встановлення покарання законодавцем має суттєві відмінності від діяльності з призначення покарання судом. Такі відмінності виявлені у кожній із складових частин зазначених видів діяльності – суб'єктах, об'єкті та змісті впливу суб'єкта на об'єкт. Переконливими є доводи, наведені з цього приводу Ю. А. Пономаренко: здійснювана Парламентом діяльність по пеналізації злочинів є правотворчою діяльністю, спрямованою на врегулювання типізованих деперсоніфікованих кримінально-правових суспільних відносин, а здійснюване судом призначення покарання має на меті врегулювати окремі правовідносини, що склалися у зв'язку із вчиненням персоніфікованою особою конкретного злочину; результатом пеналізації є потенційна кримінальна відповідальність, результатом призначення покарання – реальна кримінальна відповідальність; кримінальний закон, яким визначаються результати пеналізації злочинів, є загальнообов'язковим до виконання, в той час як вирок суду, яким призначене покарання, є обов'язковим до виконання лише стосовно тієї особи, яка ним засуджена; діяльність законодавця і суду відповідно по визначенню покарання в законі і по його призначенню у вирок здійснюється на різних загальних засадах і з використанням різних спеціальних правил [17]. Наукове осмислення

суттєвих відмінностей між ознаками діяльності з встановлення покарання законодавцем та призначення його судом за окремі злочини призвело до **висновку** про необхідність звуження кримінально-правової категорії «пеналізація злочинів», яка має визначатися лише як діяльність з встановлення кримінального покарання законодавцем, з одночасним підняттям у понятійно-категоріальному ряді категорії «індивідуалізація покарання». За таких умов категорії «пеналізація злочинів» і «індивідуалізація покарання» в понятійно-категоріальному ряді, очолюваному категорією «покарання», мають займати відносно останньої рівновіддалене положення.

Зменшена в такий спосіб за обсягом кримінально-правова категорія «пеналізація злочинів», як вбачається, розвиватиметься за рахунок збільшення, поглиблення її змісту. Цей логіко-гносеологічний процес наукового пізнання має призвести до чіткого визначення не лише категорії «пеналізація злочинів», а й усього понятійно-категоріального ряду, очолюваного цією категорією. Йдеться про те, що вироблені на рівні узагальненого поняття, абстракції вищого рівня, характерні ознаки та правила, що притаманні пеналізації злочинів у цілому, мають застосовуватися до наукових абстракцій більш низького рівня. Так, зокрема, ці правила, з урахуванням родових особливостей певної групи однорідних злочинів, мають втілюватися у родові поняття «пеналізація окремих видів злочинів», а в подальшому – застосовуватися до абстракції найнижчого рівня, якою є поняття «пеналізація злочину, передбаченого окремою статтею Особливої частини КК». Рух таким науково перевіреним шляхом має призвести до системних позитивних змін у кримінальному законодавстві в частині встановлення караності окремих злочинів, що рано чи пізно, але неминуче замінить широко використовуваний на сучасному етапі «метод проб і помилок».

Література:

1. Панов Н. И. О соотношении и взаимосвязи понятийных аппаратов юридических наук / Н. И. Панов // Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. — К. : Ін Юре, 2010. — С. 54.
2. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина / М. І. Панов. — Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. — Х. : Право, 2008. — С. 109-128
3. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А. И. Коробеев. — Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1987. — 272 с.
4. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. — К. : Атіка, 2005.— 332 с.
5. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. — Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. — 176 с.
6. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 — кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право / А. А. Митрофанов // Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2005.
7. Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики / П. С. Дагель. — Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1982. — 124 с.
8. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т. А. Лесниевски-Костарева. — М. : НОРМА, 2000. — 400 с. — С. 17.
9. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. — М. : Аванта+, 2001. — 560 с.
10. Панов М. І. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права / М. І. Панов, Н. О. Гуторова // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. — Х., 2009. — Вип. 100. — С. 291-304.
11. Козаченко И. Я. Санкции за преступления против жизни и здоров'я: обусловленность, структура, функции, виды / И. Я. Козаченко. — Томск, 1987.
12. Карганова Б. Г. Санкции за преступления против жизни и здоров'я : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / Б. Г. Карганова. — Красноград, 1999.
13. Огородникова Н. В. Санкции за имущественные преступления (виды, обоснованность, построение) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / Н. В. Огородникова. — Саратов : Саратов. юрид. ин-т, 1991.
14. Денисова Т. А. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : монографія / Т. А. Денисова, Ю. В. Філей. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 176 с.
15. Музыка А. А. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія / А. А. Музыка, О. П. Горох. — Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010. — 256 с.
16. Антонов И. М. Пенализация преступлений, причиняющих вред здоровью : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / И. М. Антонов. — Хабаровск. — 223 с.
17. Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів / Ю. А. Пономаренко // Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць. Випуск 17 — Х. : Кроссрод, 2006. — С. 65-77.

Гуторова Н.О. Уголовно-правовая категория «пенализация преступлений»: методологические аспекты формирования и развития

Аннотация. Работа посвящена анализу методологических аспектов исследования уголовно-правовой категории «пенализация преступлений». Установлено, что диалектическое развитие этой категории в процессе логико-гносеологического исследования привело к сужению ее объема с одновременным расширением ее содержания. В уголовном праве данную категорию следует понимать как деятельность законодателя по установлению в законе наказуемости общественно опасных деяний. Категория «пенализация преступлений», возглавляя понятийно-категориальный ряд, должна распространять выработанные в пределах ее исследования общие правила установления наказуемости преступлений на родовое понятие «пенализация отдельных видов преступлений», а в дальнейшем — применяться к абстракции самого низкого уровня — «пенализация преступления, предусмотренного отдельной статьей Особенной части УК».

Ключевые слова: методология, пенализация преступлений, уголовно-правовая норма.

Gutorova N.O. The criminal category of «penalization crimes»: methodological aspects of forming and development

Summary. Work is devoted the analysis of methodological aspects of research of criminal category of «penalization crimes». It is set that dialectical development of this category in the process of logiko-gnosiological research resulted in narrowing of its volume with simultaneous expansion of its volume. In a criminal law it is necessary to understand this category as activity of legislator on establishment in the law of punishability publicly dangerous acts. The category of «penalization crime», heading a concept-category row, must diffuse the mine-out within the limits of its research general rules of establishment of punishability of crimes on a family concept «Penalization of separate types of crimes», and in future — used to abstraction of the lowest level are — «penalization crime, foreseen the separate article of Special part of UK».

Key words: methodology, penalizaciya crimes, criminal norm.